

بررسی تحلیلی گرایش‌های کلامی در تربیت دوره آل بویه

مریم سارخانلو^۱
محبوب مهدویان^۲
باقر سرداری^۳

چکیده

تعلیم و تربیت در دوره اسلامی تحت تاثیر مولفه‌های گوناگون، دچار فراز و نشیب و تحولات شده است. تحولات سیاسی و ساختارهای فکری حکمرانان، اندیشه‌های فقهی، کلامی و فلسفی از جمله این مولفه‌ها به حساب می‌آیند که در این مقاله نگاه متفاوت در دوره آل بویه به کلام، ظهور و نمود گرایش‌های کلامی در این دوره، مورد بحث و بررسی قرار گرفته است. و در آن ضمن استخراج داده‌های لازم پژوهش از منابع متعدد و متنوع تاریخی، کلامی و تربیتی و چینش منطقی داده‌ها و توصیف آنها، تحلیل‌های مرتبط ارائه شده است. در راستای عنوان مقاله، با اشاره به جایگاه کلام در دوره آل بویه، علل و عوامل توجه به کلام تشریح شده و تاثیرگذاری این توجه در تعلیم و تربیت این دوره مورد تحلیل قرار گرفته است.

نتیجه این تحقیق نشان می‌دهد مجموعه‌ای از عوامل از جمله دفاع از مبانی اعتقادی شیعه، نفوذ شیوه‌های کلامی معتزله و غیبت امام زمان (عج)، در این دوره، جایگاه ویژه‌ای یافت و حضوری برجسته در تعلیم و تربیت پیدا کرد. این برجستگی هم در گرایش به بکارگیری روش‌های عقلی در عقاید کلامی، گسترش مجالس درس کلام و بکارگیری مناظره در آموزش کلام نمایان است.

واژگان کلیدی

آل بویه، تعلیم، تربیت، گرایش کلامی.

۲. دانشجوی دکتری گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی، واحد خوی، دانشگاه آزاد اسلامی، خوی، ایران.
Email: Maryamsarkhanlu3712@gmail.com

۲. استادیار گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی، واحد خوی، دانشگاه آزاد اسلامی، خوی، ایران. (نویسنده مسئول)
Email: dr.m.mahdavian@gmail.com

۲. استادیار گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی، واحد خوی، دانشگاه آزاد اسلامی، خوی، ایران.
Email: Sardary1152bagher@gmail.com

پذیرش نهایی: ۱۴۰۲/۱۱/۱۴

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۸/۱۲

طرح مسأله

تحقیق در زمینه نظام تربیتی، یکی از مهمترین حوزه‌های پژوهش در تاریخ تمدن اسلامی است چرا که در بسیاری از موارد نظام تعلیم و تربیت وسیله‌ای برای انجام سیاست‌های حاکمان بوده است. دولت‌ها از طریق نهادهای تربیتی و محتوای آموزش می‌توانند اقتدار (مقبولیت عامه) خود را تثبیت کنند و نظام تعلیم و تربیت این مسئولیت را به عهده دارد تا مقبولیت دولت را به شیوه‌ای در لابه‌لای دروس و در فضای آموزشی ایجاد کند و افراد جامعه را نسبت به حاکمیت توجیه کند. این توجیه مقبولیت می‌تواند با کمک حکما، فقها و متکلمان انجام شود گرایش‌های تربیتی هر جامعه نشان‌دهنده نوع نگاه غالب حکومت آن جامعه به مجموعه فعالیت‌های تربیتی می‌باشد که می‌تواند بصورت گرایش‌های کلامی به تعلیم و تربیت در راستای موضع‌گیری و رویکرد دستگاه حاکم باشد. در سده چهارم و پنجم هجری رویکرد حاکمان دولت آل بویه (۴۴۸-۳۲۱ ه. ق) علم دوستی و دانش‌پروری بوده است طبیعتاً علم دوستی و دانش‌پروری ایشان به‌ویژه در لایه‌های بالای اجتماعی، از جمله طبقه عالمان و تحصیل‌کردگان، باعث آزادی‌های اجتماعی شده است. دولت حاکم در سده چهارم با اعطای آزادی‌های اجتماعی موجبات بالندگی علوم در زمینه‌های مختلف را فراهم نمودند.

در این راستا حاکمان با تشویق و حمایت از متکلمان به آنها اجازه می‌داد تا فعالیت علمی و دینی را بدون محدودیت پرورش دهند. (کبیر، ۱۳۶۲: ۷۸) از اقدامات مصلحت‌جویانه امیران آل بویه برقراری تعادل دینی و اعطای فرصت برابر به پیروان ادیان و مذاهب موجود و ایجاد شرایط لازم برای پرورش انواع اندیشه‌ها و عقاید بود. (ترکمنی، ۱۳۸۹: ۱۵۲) در این دوره با توجه به حاکمیت روح تساهل مذهبی، فراوانی مجالس علمی و مناظرات و آزادی بیان و قلم رشد و شکوفایی استعدادهای فکری فراهم گردید بصورتی که حمایت از متکلمان موجب گسترش مجالس بحث و مناظره گردیده است. این امر آنها را شایسته بررسی می‌نماید. همچنین با توجه به اینکه این دوره از جهت بهره‌برداری از تجربیاتشان می‌تواند راهنمای عملی نظام تربیتی موجودمان شود. هر چند تحقیقات زیادی

در مطالعه دوره آل بویه صورت گرفته و از زوایای مختلفی بررسی شده اند اما در رابطه با گرایشهای تربیتی و کلامی تا آنجا که نگارنده می داند تاکنون هیچگونه تحقیق مستقلی در قالب پایان نامه و رساله انجام نشده است. البته به صورت مجزا درباره وضع آموزش و نهادهای آموزشی در ایران دوره آل بویه پژوهشهایی زیادی انجام گرفته است. در این پژوهش به دنبال این هستیم بدانیم گرایش کلامی در این برهه تاریخی چه اثراتی بر عملکرد آموزشی و گرایشهای تربیتی داشته است.

روش تحقیق

هدف کلی تحقیق بررسی علل و عوامل توسعه کلام و تحلیل گرایشهای تربیتی در دوره آل بویه می باشد. با توجه به این هدف، روش پژوهش در این تحقیق توصیفی - تحلیلی است. در گردآوری داده ها از شیوه کتابخانه ای استفاده شد. بعد از استخراج مهمترین مؤلفه های تحقیق از منابع دست اول و دست دوم و تحقیقات جدید، به دسته بندی و در نهایت به تحلیل و نگارش مطالب پرداخته شد.

بطور کلی تعلیمات اسلامی در سه بخش متمرکز شده است؛ عقاید، احکام و اخلاق. «اولی را علم کلام، دومی را فقه و سومی را اخلاق نامیده اند.» (مطهری، ۱۳۷۹: ۱۴) کلام در لغت به معنای سخن و گفتار است. اما از نظر اصطلاحی علمی است که در آن مسائل نقلی را با دلایل عقلی اثبات می کنند و متکلم، داننده آن علم است. علمی که در آن ذات باری تعالی؛ صفات و احوال ممکنات از مبدا و معاد بحث می شود. علم کلام که گاه آن را علم احوال الدین گویند، از اثبات وجود خدا، لزوم نبوت به طور کلی (نبوت عامه) و نبوت خاصه (نبوت پیامبر اکرم) و مساله امامت و درباره جبر و اختیار بحث می کند. (حلی، ۱۳۷۳: ۲۰) علم کلام از روز نخست به عنوان دفاع از عقاید پی ریزی شده است و این علم، اختصاص به مسلمانان ندارد، بلکه مسیحیان و یهودیان نیز برای دفاع از عقاید و کتاب های مقدس خود، کلامی دارند. (سبحانی، ۱۳۸۲: ۵) این علم مخلوق بحث ها و مناقشاتی است که از اواخر قرن اول میان مسلمانان درباره مسائل اعتقادی اسلام بوده است. (صفا، ۱۳۷۸: ۸۱/۱) به نقل از منابع اهل سنت، عمر (خلیفه دوم) با هر گونه بحث در مباحث دینی، حتی با سوال و تفحص از معنی عبارات و کلمات دشوار قرآن مخالفت

می‌ورزیده و خود هم درگیر این مباحث نمی‌شده است. (سیوطی به نقل از مدرسی طباطبائی، ۱۳۸۶: ۲۰۴) به پیروی از ایشان اکثر بزرگان مذهب تسنن از ورود به مباحث کلامی امتناع می‌کردند. اما از نظر شیعه تاریخ پیدایش علم کلام در اسلام به زمان امام علی علیه السلام برمی‌گردد. گرچه مذاهب و مکاتب دیگر (سنت - معتزله - خوارج) تلاش کرده‌اند تا پیدایش آن را به خود نسبت دهند اما این ادعا، دلیل تاریخی ندارد. و شیعه در تأسیس علم کلام بر همه مذاهب تقدم و سبقت دارد. (القزوينی، ۱۳۷۱: ۲۲)

به این صورت که تا زمانی که امامان معصوم علیهم السلام حضور داشتند، نظر به این که امام بالاترین و عالی‌ترین مرجع دین به شمار می‌رود و همه سؤالات به او ارجاع داده می‌شد. اما بعلاوه شیوع برخی افکار کلامی بین مسلمانان بر اثر ورود افکار التقاطی خارجی (یونان، هند و...)، برخی از اصحاب ائمه علیهم السلام در این رشته مهارت پیدا کرده، تحت راهنمایی امام به سؤالات کلامی موجود در محافل و مجالس و مناظرات پاسخ می‌دادند. (مدرسی طباطبائی، ۱۳۸۶: ۲۰۸) اما بعد از عصر امامت، مکتب کلامی شیعی، از قرن چهارم شروع به شکل‌گیری و بالیدن کرد. (مادلونگ، ۱۳۸۱: ۳۵) متکلمین بزرگی در قرن چهارم ظهور کردند که بار سنگین این رسالت را به بهترین شیوه به دوش کشیدند و شیعه را از تهاجمات عقیدتی مخالفین نجات دادند. در این میان شیخ مفید که بخش اعظم حیات پر بار خویش را در قرن چهارم (۴۱۳ هـ) گذرانده بود بیشترین نقش را ایفا نمود. چنانکه آمده: «شیخ مفید در ایجاد و رشد و توسعه این مکتب کوشید و با استفاده از مبانی علم کلام و اصول فقه، راه بحث و استدلال را بر روی شیعیان گشود.» (دوانی، ۱۳۷۸: ۲۳۱) طبق گفته ابن ندیم شیخ مفید در زمان خود «ریاست بر شیعه امامیه در فقه و کلام را داشت.» (ابن‌الندیم، ۱۳۶۶: ۲۶۲)

علل و عوامل توسعه کلام در عصر آل بویه

علم کلام در دوره آل بویه به چند دلایل آغاز شد و توسعه یافت. از جمله:

۱- دفاع از مبانی اعتقادی شیعه

شرایط و مقتضیات سیاسی، اجتماعی و مذهبی هر عصری از جمله متغیرهایی است که در مسیر شناخت آن عصر، فرهیختگان را به اندیشه ورزی واداشته و پاسخ گویی به پرسش ها و مقتضیات آن دوره را موجب گردیده است. این دوره از ویژگیهای خاصی برخوردار است، آل بویه که خود شیعه مذهب بودند به این خاطر از متکلمان شیعه حمایت می کردند و این فرصت خوبی بود تا این متکلمان از حقانیت مذهب امامیه و اعتقادشان دفاع نمایند. و در کل کلام این عصر متأثر از رویکرد شیعی حاکمان بود.

اهمیت این مسئله در آنجاست که، قبل از آل بویه، حکومت اسلام به صورت متحد عمل می کرد و یک اندیشه ی واحد تسنن تفکر حاکم بود، طبیعتاً زمینه ی رشد ترقی گروههای مخالف در جامعه فراهم نمی گشت و مخالفان حکومت جرأت اظهار نظر نداشتند، اما هنگامی که آل بویه به قدرت رسیدند، قدرت حکومت تقسیم شد حاکمیت مطلق از خلفا گرفته شد و تفکر شیعی که از حمایت آل بویه برخوردار بود بیش از هر چیز زمینه ساز مطرح نمودن افکار مخالف و اندیشه آزاد در این دوره شد. (مظفر، ۱۳۶۸: ۷۸)

در مورد نقش آل بویه در ایجاد این فضا و شرایط برای شیعیان نویسنده کتاب « تاریخ شیعه » می نویسد: با سر رسیدن قرن چهارم هجری مشعل تشیع در بغداد به رغم ستیز و مقاومت حکومت عباسی برابر تشیع بر افراشته شد. وقتی آل بویه در همین قرن در ایران به حکومت رسید، قبضه اقتدار و فرمانروایی بر بغداد را به دست گرفت دانش و حکومت دست به دست هم دادند تا شمشیر و قلم در خدمت مذهب شیعه به همیاری یکدیگر آمدند و تدریس کلام جعفری در بغداد تمرکز یافت. رجال مشهور شیعه در این نقطه ظهور کردند مانند شیخ مفید، شریف الرضی، شریف مرتضی و شیخ طوسی. (همان، ۷۹)

اهمیت و جایگاه این مسئله در نمونه های متعددی از مناظره های متکلمان، مذاهب و مکتب های اسلامی و حتی غیر اسلامی در آن عصر کاملاً آشکار است. مناظره های شیخ صدوق در حضور رکن الدوله، مناظره های شیخ مفید با شخصیت های نامدار فرقه ای

اسلامی مانند علی بن عیسی زمانی، ابوبکر باقلانی و عبدالجبار معتزلی، مناظره کتبی ابن قبه با ابوالقاسم بلخی در مسئله امامت، پاسخ مفصل و مکتوب سید مرتضی به قاضی عبدالجبار معتزلی از این قبیل اند. (کرمر، ۱۳۷۵: ۱۱۸ و ۱۱۹)

نتیجتاً از یک طرف حاکمان علم دوست و دانش پرور آل بویه با تشویق و حمایت از مردان حکمت و متکلمان در بارور ساختن مبانی عقیدتی شیعه نقش قابل توجهی داشتند. که در سراسر دوران حکومت آنها کاملاً مشهود بود. از جهتی دیگر اندیشمندان مسلمان، از یک سو می‌بایست پاسخگوی اشتغالات ذهنی هم‌کیشان خود بودند و از سوی دیگر باید به مباحث عقیدتی لباس عقلانی می‌پوشاندند. در چنین شرایطی این بحث جان می‌گیرد که جایگاه کلام در میان دیگر علوم از جمله علوم مربوط به شریعت چقدر می‌تواند مهم باشد. علی‌الخصوص در دوره حیرت که از سخت‌ترین دوران‌های تاریخ امامیه است با توجه به مسئله غیبت و سردرگمی شیعیان امامی‌مذهب، میدان برای تاخت‌وتاز شبه‌پراکنی باز شد مخالفان در رد امامیه، در صدد تضعیف امامیان برآمدند. در این میدان پاسخ‌گویی به شبهات غیرامامیه ضرورت توسعه مباحث کلامی بیشتر نمایان می‌شد.

۲- حضور متکلمان شیعه

برای شناخت نقش متکلمان در این دوره و تبیین نقش آنان در گسترش کلام، به معرفی چهار نفر متکلمان مشهور این دوره بسنده می‌کنیم.

یکی از تأثیرگذارترین متکلمین امامیه، در طول تاریخ اندیشه اسلام و شیعه ابو عبدالله محمد بن نعمان حارثی بغدادی عکبری معروف به ابن معلم (شیخ مفید)، می‌باشد، تألیفات وی در کلام فراوان است، او در عکبری در ده فرسخی بغداد متولد و در بغداد درگذشت و در آن جا به خاک سپرده شد، از وی حدود ۲۰۰ اثر باقی است که در زمینه اعتقادی می‌توان به «اوائل المقالات»، «الاعتقادات» و «تصحیح اعتقادات الامامیه» اشاره کرد. که هر کدام از آثار و تألیفات ایشان دارای ویژگی‌های خاصی است دفاع از مکتب اهل بیت (ع)، توجه به نیازهای زمان، تأثیرگذاری بر دانشمندان به خاطر غنا و استواری اندیشه‌های ایشان، جامعیت، تمرکز در مباحث فکری و کلامی می‌باشد. (موسوی جاجرمی، ۱۳۸۸)

شیخ مفید دانشمند ذوفنون و بلند آوازه، در میان علمای بزرگ اهل سنت نیز از مقام علمی والایی برخوردار بوده به طوری که ابن ندیم از علمای بزرگ اهل سنت و معاصر شیخ مفید در کتاب فهرست می نویسد: «ابن المعلم - ابو عبدالله» ریاست متکلمین شیعه در عصر ما است. او در علم کلام به روش مذهب شیعه بر همه کس پیشی دارد. دانشمندی باهوش و با فراست است، از کتاب های او دریافتم که دانشمندی عالی قدر است. (ابن ندیم، ۱۳۶۱: ۳۶۶)

سید مرتضی ملقب به علم الهدی (۴۳۶. ه) از دیگر فعالان حوزه های کلامی شیعه بود و نسبت به سایر علمای زمان خود، به مزید علم و دانش امتیاز داشت. (خواندمیر، ۱۳۳۹: ۲/ ۲۷۵) او از شاگردان شیخ مفید بود و در کنار استاد خود از متکلمان بزرگ شیعه محسوب می شد. در قرن چهارم که جامعه امامیه نیازمند وجود افرادی نخبه در جهت هماهنگ نمودن ارکان این جامعه با مقتضیات زمان بود، سیدمرتضی نقش مهمی در وارد کردن مباحث عقلی و استدلالی به مفاهیم دینی شیعه امامیه داشت. (ابن کثیر، ۱۴۰۷: ۱۲/ ۱۲۸) و در تصحیح پایگاه های اندیشه ای شیعیان، بسیار تأثیرگذار بود. (مادلونگ، ۱۳۸۱: ۱۳۵) او در راستای رفع مشکلات عقیدتی و کلامی، کتاب ها نوشت از جمله: «مسائل دیلمیه»، «مسائل طوسیه»، «مسائل مصریه»، «مسائل موصلیه» «شافی»، «امالی مرتضی» و ده ها کتاب دیگر در تفسیر آیات و حقایق وحی و مسائل مختلف عقیدتی نوشته است که تنها معدودی از آنها به دست ما رسیده است. عدد کتاب ها و رسائل سید مرتضی که ذکری از آنها در کتب مختلف شده است بیش از هفتاد مجلد است. (علم الهدی، ۱۳۷۸: ۸۷)

شریف رضی از دیگر عالمان شیعه بود. وی در علوم قرآنی و فن شعر متبحر بود و نوشته هایش با براهین و ادله متقن و مبرهن همراه بود. (مدرس خیابانی، ۱۳۶۹: ۳/ ۱۲۶) دارالعلمی که او و برادرش سیدمرتضی تأسیس نمودند مرکز تدریس درس هایی مانند کلام، حدیث و همچنین علوم عقلی بود. سیدرضی در تلاشی مجدانه، اقدام به جمع آوری گزیده هایی از خطبه ها، سخنان حکمت آمیز، وصیت نامه و بخشنامه های امام علی (ع) تحت عنوان نهج البلاغه نمود. استعداد سیدرضی در نقد و نوآوری و بهره گیری از شرایط آزاداندیشی و خردگرایی که زمینه را برای رشد و پیشرفت رشته های مختلف علوم فراهم

نموده بود، باعث می شد که او هیچ یک از مسائل علمی را به صورت قضایای مسلم نپذیرد بلکه آنها را مورد تحلیل تفسیر قرار دهد و نگرش روشن خود را درباره آن اظهار نماید.

(جعفری، ۱۳۷۹: ۸ / ۲۸۳-۲۸۲)

شیخ طوسی (م ۴۶۰) از دیگر پیشوایان شیعه امامیه در عرصه کلام و از جمله فعالیت‌های او نگارش تفسیر «التبیان» بر قرآن بود. (بنداری اصفهانی، ۱۳۵۶: ۴۱) در نیمه دوم قرن چهارم، به دلیل برخورد شدید غزنویان با شیعیان خراسان، شرایط برای فعالیت علمی دانشمندان شیعه مساعد نبود و باعث مهاجرت آنان از جمله عزیمت شیخ طوسی به بغداد شد. از جمله اساتید وی در بغداد الحمدانی، شیخ مفید و شریف رضی بودند. او پس از مرگ شریف مرتضی به عنوان مرجع شناخته شد. با وجود شیعه بودن، کرسی کلام در بغداد از طرف خلیفه القائم به وی اعطا گردید. (مادلونگ، ۱۳۸۱: ۱۳۵)

از سوی دیگر، در حالی که قبل از شیخ مفید، گرایش عمده‌ی علمای شیعه بیشتر به ظواهر نصوص و احادیث بود. شیخ مفید در این زمینه، تحولی مهم ایجاد کرده و این روش قدما را مورد انتقاد قرار داد. وی در این راستا، کتاب «تصحیح الاعتقادات» - که در واقع شرحی است بر رساله الاعتقاد استادش شیخ صدوق - نوشته و در آن بر موارد اختلاف نظر با استادش را که بیشتر گرایش حدیثی داشت تا عقلی، برمی شمارد. این ویژگی شیخ، موجب شده از وی به عنوان نخستین مجدد اصول مذهب یاد کنند. (نعمه، ۱۳۶۷: ۳۶۸) از این رو می توان گفت؛ شیخ مفید در سایه‌ی تألیف کتب کلامی و تربیت شاگردان بسیار بزرگی چون سید مرتضی، شریف رضی، شیخ طوسی، در تدوین و تنظیم کلام شیعه و رسمیت بخشی آن در میان سایر مذاهب اسلامی، از نقشی بسیار برجسته برخوردار بوده است.

۳- نفوذ شیوه های کلامی معتزله و گرایش متکلمان شیعی به آنها

بزرگترین فرقه از فرقه های اسلامی که به کار تحقیق در مسائل کلامی پرداخته و با استفاده از مبانی حکمت، در تدوین علم کلام و پی ریزی واقعی آن توفیق یافته فرقه ی معتزله است که بنیان گذاران واقعی آن یعنی واصل بن عطا و عمرو بن عبید که هر دو از موالی بوده اند، در نیمه ی اول قرن دوم هجری کار خود را آغاز کردند و بزودی پیروان کثیری پیدا کردند که در قرن سوم و چهارم نفوذ فکری شدیدی در تمدن اسلامی حاصل

کردند. (صفا، ۱۳۷۸: ۳۳-۳۲) فضای فکری بغداد، از قرن سوم به بعد مشاجرات کلامی میان مذاهب فکری مختلف به وجود آمد به ویژه دو فرقه معتزله و اشعری که باعث به وجود آمدن مباحثات و مناقشات کلامی شد حوزه شیعی بغداد که در کانون مجادلات فعالیت می کرد به خاطر ضرورت های زمان به موضوعات کلامی توجه ویژه ای نشان دادند. (متنز، ۱۳۶۲: ۲۱۹)

آل بویه پس از دستیابی به قدرت و به خصوص پس از تصرف بغداد در سال ۳۳۴ق (مسکویه، ۱۳۷۶: ۱۲۷/۶) و به دست آوردن مشروعیت دینی از خلیفه وقت در جهت ایجاد موازنه قدرت میان شیعیان که (شامل خودشان نیز میشد) (قزوینی رازی، ۱۳۵۸: ۴۵۸) و سنیان به تشویق و حمایت همه گروهها و جنبشهای مقابل اهل سنت بودند، البته تا جایی که زمام امور از دستشان خارج نگردد و موجودیت خود آنها به خطر نیفتد در میان گروهها و مذاهب علاوه بر فرقه های گوناگون شیعه، معتزله گزینه بسیار مناسبی برای این امر محسوب می شد زیرا؛ اکثر مذاهب اهل سنت به جز حنفیان به طور محدود با این مکتب میانه ای نداشتند (مقدس، ۱۳۷۴: ۱۳۶۱) همچنین سابقه ائتلاف میان معتزله و شیعه از قرن سوم هجری وجود داشت. (مادلونگ، ۱۲۲: ۱۳۸۱) و این امر راه را برای پیوند این دو گروه در استحکام مبانی کلامی شیعه را تسهیل می نمود. (کرم، ۱۳۷۵: ۳۸۶-۳۸۵)

در بیان چیستی علم کلام، تعاریف متعدد و مختلفی از سوی اندیشمندان اسلامی ارائه شده است. در هر تعریف به موضوع، روش یا غایت این علم پرداخته شده است. اما چون هدف دفاع از ساحت دین است، هر روش ممکن برای نیل به آن به کار گرفته می شود. از این رو هم برهان و هم جدل در علم کلام کاربرد دارند. عمدتاً در تصویر دفاعی از علم کلام، سه وظیفه برای متکلمان ترسیم می شود، تصحیح عقاید دینی، اثبات تعالیم دینی، دفع آرای معارض (فرامرزی قراملکی، ۳۷۸: ۶۹). تعیین دامنه اعتقادات دینی و تمایز آن از تفکرات التقاطی و غیر دینی، اثبات این تعالیم و مقابله با شبهات وارد بر دین، جملگی مبین وجهه دفاعی کلام نسبت به دین است.

روش شناسی کلام معتزلی بر عقل به عنوان یگانه ابزار شناخت حقیقت تأکید

می‌کردند. آنها بیشتر بر ادله عقلی تکیه می‌کردند و عقل را بهترین شاهد مباحث اعتقادی شان می‌دانستند. یکی از مهم‌ترین شیوه‌های معتزله در به‌کارگیری روش عقلی، طرح شک بود. از طریق این روش آنها می‌کوشیدند تا ابعاد مختلف هر مسأله را بررسی کنند. این شک پس از معتزله به فلسفه اسلامی و کلام اشاعره نیز منتقل شد. ابن‌راوندی، امام فخر رازی (معروف به امام المشککین) و محمد غزالی از معتزله تأثیر گرفته‌اند (جعفری، ۱۳۶۸: ۲۴۲، فاضل، ۳۶۲: ۱۱). از ویژگی‌های روش فکری معتزله، گزینش میانه و معتدل آنها نسبت به طیف نظریات است. آنها به حکم عقل سعی می‌کردند از افراط و تفریط دوری کرده و انتخاب میانه‌ای داشته باشند. (فاضل، ۱۳۶۲: ۱۸).

۴- غیبت امام دوازدهم (عج) و پیامدهای آن

غیبت امام به عنوان منبع و رکن دین و حجت خداوند بر بندگانش (کلینی، ۱۴۰۴: ۲۵۰۱-۲۵۱) شک و تردیدهای بسیاری را در جامعه‌ی امامیه ایجاد نمود طوری که پس از غیبت نزدیک به دوازده گروه رقیب به وجود آمدند. (هالم، ۱۳۸۴: ۷۴) این شک و تردید نه تنها به مرور زمان برطرف نگشت بلکه این وضعیت به طور روزافزونی حتی تا پایان دهه چهارم قرن چهارم هجری در میان شیعیان امامیه در عراق و سایر نقاط ادامه داشت. ابن بابویه این شک و تحیر همان وضعی است که در تاریخ شیعه به عنوان حیرت از آن یاد میشود. (نعمان ۱۳۶۳: ۲۶۶) روی کار آمدن آل بویه که خود شیعه بودند و سیاست آنها مبتنی بر خارج نمودن شیعیان از تقیه و بنیان نهادن تشکیلات سازمانی برای آنها بود. (کاهن، ۱۳۸۴) هرچند برای امامیه فرصت مناسبی بود اما مشکل بنیادینی را به وجود آورد که راه حل آن نیز به همین صورت بایستی به وسیله علمای امامیه به طور اساسی مورد امعان نظر قرار می‌گرفت، آن مشکل ورود جامعه‌ی امامیه به دوران تحول فرهنگی و داخل شدن آنها در داد و ستدهای فکری اجتماع اسلامی و در عین حال عدم آمادگی آنان برای ورود به این چنین عرصه بود. در دورانی که تحول فرهنگی به وسیله تزریق افکار نوینی در جامعه، چه از خارج قلمرو اسلامی به وسیله جریان ترجمه و چه به وسیله برخورد و تصادم افکار گوناگون در درون جامعه اسلامی در حال شکل‌گیری بود فرقه‌ها و مذاهب اسلامی بدون دارا بودن نظام منسجم و

منضبط کلامی قادر به ورود به عرصه داد و ستدهای فکری نبودند. حتی فرقه‌هایی که مخالفت خویش را به طور علنی با علم کلام و به کار بردن عقل در بحث‌های اعتقادی مطرح نمودند به رغم ادعاهای خویش دارای نظام کلامینظام مندی بودند؛ همچون اهل حدیث، اما امامیه در دوران امامان(ع)، به دلیل دارا بودن رهبران کاریزماتیک و تفکر معطوف به امام و عدم وارد شدن در گفتمان کلامی عصر خویش - مگر در مواردی محدود و به وسیله اشخاصی معدود- فاقد نظام بود. (محسن، ۱۳۸۵: ۸۷) و شیعیان چنین نظامی را بر نمی‌تافتند (کشی، ۱۳۱۷ق: ۳۰۳، ۳۰۶ ۳۰۸) و حتی مرجع‌نهایی کشف واقع برای متکلمان اولیه شیعه نیز امام بود (ابن بابویه، ۱۳۸۹: ۵۹) نزد ایشان اگر چه پس از پیامبر درهای وحی نبوی بسته شده بود اما درهای الهام ولوی همچنان باز بود و آنها منبع معرفتی خویش را در مرزی ماورای عقل جستجو می‌نمودند اما پس از غیبت امام و عدم دسترسی مستقیم به منبع معرفتی ناگهان با نوعی خلاء فکری مواجه شدند، ضمن آنکه دوران بیرون آمدن از حیرت مصادف با اوج قدرت آل بویه بود و جدل و مناظره و تصادم افکار، بخشی جدایی‌ناپذیر از جامعه اسلامی آن دوره بود. وفور مکاتب و مجالس، (کرمر، ۱۳۷۵: ۱۵۵-۱۵۶) نشان از روحیه مردم آن عصر می‌دهد هرچند عوام امامیه در آن دوران چندان اهل نظر و استدلال نبودند (نعمان، ۱۴۱۳ق: ۱۵۶ ۱۵۷) و ورود ایشان به صحنه داد و ستدهای فکری جامعه احتیاج به زمان داشت اما بزرگان امامیه در آن عصر همچون شیخ مفید و سید مرتضی نسبت به این جریان نمی‌توانستند بی تفاوت بگذرند و این خود یکی از مهمترین دلایل رشد کلام در این دوره شد.

ظهور و نمود گرایش کلامی در تعلیم و تربیت دوره آل بویه

۱- تألیف منابع علمی و آموزشی کلام

در دوره آل بویه متکلمان شیعی بطور خاص توانستند به اظهار وجود پردازند و افکار و آثار علمی خویش را منتشر سازند. تقیه که تنها برای شیعیان امری واجب تلقی شده و صرفاً به منظور حفظ جان و افکار خویش برای انتقال به موقع آن بوده است، در دوران آل بویه برداشته شد. (حجتی، ۱۳۹۳: ۱۰۱) نویسندگان کتب معتبر شیعی از جمله کلینی (م ۳۲۹ق) صاحب کتاب کافی، شیخ صدوق (م ۳۸۱ق) صاحب کتاب من لایحضره الفقیه و

شیخ طوسی (م ۴۶۰ ق) صاحب دو کتاب استبصار و تهذیب الاحکام در این دوره زیسته‌اند. البته در علم کلام شیعی شیخ مفید از همه مشهورتر است. (مدرسی، ۱۳۶۹: ۲۵/۴) آثار متعدد کلامی شیخ مفید، سید مرتضی و شیخ طوسی، پاسخ‌های آنان به پرسش‌های مختلف، مناظره‌های آنها با دانشمندان مکتب‌های رقیب، گواه این امر است. (جبرئیلی ۱۳۸۵: ۱۳۰) از جمله آثار مفید در حوزه کلام:

۱- الفصول المختاره من العیون و المجالس،

۲- اللطیف من الکلام

۳- المسائل العشره فی الغیبه

۴- رساله فی سبب استتار الحجبه (ع)

۵- مساله فی الغیبه

۶- مساله فی البس الجلی

۷- مساله فیمن مات لم یعرف امام زمانه. (شوشتری، ۱۳۶۳: ۳/ ۳۶۰-۳۶۳)

آثار کلامی مرتضی عبارتند از:

۱- الشافی فی الامه دو جلد است سید این کتاب را در نقد کتاب المغنی من الحجاج

قاضی عبدالجبار نوشته که معاصر او بوده است.

۲- انقاذ البشر من الجبر القدر؛ رساله ای کوچک است که به مساله قضا و قدر پرداخته

است.

۳- تنزیه الانبیاء؛ موضوع کتاب به مساله ای مربوط می شود که نقطه ی اصلی اختلاف

میان شیعه و معتزله را نشان می دهد، این کتاب از بهترین کتبی است که مذهب شیعه را ترسیم می کند و جایگاه آن را نسبت به مذاهب دیگر مشخص می سازد.

۴- اصول الاعتقادیه؛ در این کتاب مولف درباره صفات خدا، نبوت، امامت، قیامت،

درستی وعد و وعید، عذاب قبر، میزان، صراط و بهشت و دوزخ بحث کرده است.

۵- فصول المختاره؛ سید مرتضی در این کتاب فصل‌هایی از کتابهای شیخ مفید به

طور عام و نکته‌هایی از کتاب العیون و المحاسن وی را گردآوری کرده است؛ نکاتی را

هم که شیخ مفید گفته و او نوشته، بر کتاب افزوده است.

آثار شیخ طوسی عبارتند از:

۱- اصول العقائد، شیخ در کتاب الفهرست به هنگام شرح احوال و شمارش آثار خویش گوید: اصول العقائد کتابی است بزرگ که در آن از توحید و عدل سخن به میان آمده است.

۲- الاقتصاد الهادی الی طریق الرشاد، در این کتاب در خصوص اصول عقائد و عبادات شرعی ای که بر بندگان واجب است به اختصار تألیف یافته است.

۳- گسترش مجالس و مرکز درس با محوریت علوم کلامی

در دربار آل بویه معتزلیان، شیعیان، باطنیان، زرتشتیان، مسیحیان، یهودیان و تمامی گروههایی که مخالف رسمی حکومت محسوب می شدند، به غیر از گروه هایی که قدرت سیاسی داشته و معارض ایشان بودند، در نهایت آزادی بدون ایجاد مزاحمت و محدودیت برای جماعت خود مجالسی برگزار می کردند. (مسکویه، ۱۳۷۶: ۶/۴۰۸) با به قدرت رسیدن آل بویه مراکز تربیتی مختلفی از جمله، دارالعلم ها را تاسیس کردند. دارالعلم به مراکز ی اطلاق می شد که دارای بخش های مختلفی از جمله کتابخانه، تالار مطالعه و نمایشگاهی متصل به آن، همچنین فضایی برای حضور و دیدار نخبگان علمی با یکدیگر بودند. در صورت تمایل دانشمندان و دانشجویان جهت اقامت در این محل، امکانات و تسهیلات لازم برای آنها فراهم بود. همچنین تمام کارکنان این مرکز که همگی از افراد فرهیخته به شمار می رفتند، از حقوق و مستمری لازم برخوردار بودند. (سیاهپوش، ۱۳۹۰: ۱۷۴) این مرکز، محل تعلیم و آموزش و نیز محل ترجمه و استنساخ کتابهای ارزشمند و نسخه های انحصاری و شاهکارهای ادبی محسوب می شد که کتابخانه رکن اصلی آن بود. در این مرکز، جلسات سخنرانی و مجالس مناظره و کلاس های (برحسب ضرورت) بر پا می شد. (عش، ۱۳۷۲: ۱۶۵)، اوج درخشش دارالعلم ها مربوط به شیعیان است.

چنانکه در سال ۳۸۱ هجری ابونصر شابورین اردشیر (م ۴۱۶) وزیر بهاءالدوله دیلمی (م ۴۰۳)، خانه ای در محله شیعه نشین بغداد (کرخ) خریداری نمود و پس از نوسازی آن را دارالعلم شاپور نامید. (ابن اثیر، ۱۳۸۳: ۱۲/۵۳۴) کرخ در جنوب غربی بغداد واقع شده بود (لسترنج، ۱۳۶۴: ۵۷) بنا به گفته یاقوت این مرکز در بین السورین میان دو حصار

(تأسیس شد و وقف عموم دانشمندان و علاقمندان علم و دانش گردید در این محل، دست نوشته‌ها و نسخه‌های خطی ارزشمندی از پیشوایان بزرگ علم و معونت جمع‌آوری و نگهداری می‌شد. (حمودی، ۱۳۸۱: ۱/ ۶۸۶) نظر به اینکه هر فرقه و گروه مذهبی در این عصر به شیوه‌های گوناگون و از طریق پایگاه‌های مخصوص خود، به ترویج اندیشه‌های دینی خود اقدام می‌نمودند، این مرکز علاوه بر گسترش و نشر انواع دانش از جمله علوم نقلی، کارکرد تبلیغی نیز داشت. از دارالعلم‌های معروف دیگر میتوان به دارالعلم ابوعلی بن سوار، دارالعلم سیدمرتضی و دارالملک سید رضی اشاره کرد. (عش، ۱۳۷۲: ۱۲۱) این مرکز در گسترش اصول اعتقادی شیعه امامیه نقش قابل توجهی داشت سید مرتضی مجالس درس، بحث و مناظرات خود را در همین دارالعلم برگزار می‌نمود. این مرکز پایگاه و نشر مسائل و علوممانند مباحث فقهی و کلامی بودند. (کریمی زنجانی، ۱۳۷۵: ۹/ ۲۶۳) از آنجا که مراکز علمی این عصر اغلب وقفی بودند محتوای آموزشی و دروسی که باید تدریس می‌شد و حتی مذهبی که یک مرکز علمی می‌بایست در راستای تبلیغ آن فعالیت می‌نمود، معمولاً به وسیله وقف‌کننده و یا مؤسس آن مرکز تعیین می‌گردید. (یوسفی فر، ۱۳۹۰: ۲۳۹)

از مراکز دیگر گسترش مجالس و مرکز درس با محوریت علوم کلامی، مسجد می‌باشد. مسجد نخستین مرکز آموزش اسلام است. مسلمانان در آغاز اسلام نیاز فوری به داشتن جایی که دین را پیاده کنند احساس کردند. (شلی، ۱۳۷۰: ۵۵) در زمان آل بویه مساجد این منطقه مانند مساجد سایر نقاط، کارکرد آموزشی و تبلیغی داشتند. (مهرآز ۱۳۴۸: ۱۵۱) در این دوره مسجد به عنوان مکانی که سخنوران توانا که با نام‌های مختلف قضامی، وعاظ و یا متکلمین شناخته می‌شدند به مساجد رفت و آمد می‌کردند. (مکی، ۱۳۷۳: ۳۴) مساجد یکی از مراکز علمی محسوب می‌شد که در آن فقها و متکلمان به تدریس مشغول بودند. در مساجد جامع اغلب حلقه‌های درسی متعددی تشکیل می‌شد و هر حلقه به نام استادی بود. گاهی به حلقه درس، مجلس نیز گفته می‌شد. (صدیق، ۱۳۴۲، ج ۱، ۳۷۶) علماء و فقهای قرن چهارم در زمینه تأسیس مدارس سهم عمده‌ای ایفا نمودند. آنان از تمام امکانات موجود آموزشی، برای تربیت شاگردان و آموزه‌های مکتب اهل بیت

علیهم السلام استفاده می کردند. در واقع با تلاش و کوشش آنها سازمان آموزشی شیعه وارد مرحله جدیدی از تاریخ خود شد. چنانکه نجاشی در کتاب رجال خویش تصریح می کند که خانه ابوعمر و کثی (نیمه اول سده چهارم) «محل اجتماع شیعیان و اهل علم» بوده است. (نجاشی، ۱۴۰۷ق: ۳۷۲)

در مقایسه کارکرد علمی مدارس با دارالعلم ها می توان اینطور اظهار داشت که برنامه آموزشی و درسی مدارس اغلب حول محور علوم مذهبی (شرعی) قرار داشت و هر یک از گروههای مذهبی مدارس خاص خود را در اختیار داشتند؛ اما در دارالعلم ها دانش های گوناگون از جمله رشته های مختلف علوم عقلی و کلامی نیز تدریس می شد. این مراکز در مقایسه با مدارس، عمومی تر بودند و علاقمندان علم و دانش با هر گرایش مذهبی می توانستند در آن رفت و آمد داشته باشند، دارالعلم ها در واقع در حکم دانشگاههای امروزی بودند و سطح تعلیمات آنها از مدارس بالاتر بود. (مجتهدی، ۱۳۷۹: ۳۶-۳۳)

یکی دیگر از مراکز آموزشی منازل علماء و دانشمندان می باشد که طلاب و دستداران دانش برای کسب علم و دانش در آنجا حاضر می شدند. خانه ی دانشمندان نیز در زمینه ی آموزشی نقش فعالی داشته مشکلات علمی بسیاری از دانشجویان را حل می کرد و این دانشمندان هر کدام به دلیلی در خانه ی خود حلقه های درسی تشکیل می دادند. از جمله دانشمندانی که در بغداد در خانه های خود تشکیل جلسه می دادند: از جمله این خانه ها؛ خانه شیخ مفید بود که مجالس درس خود را در خانه ای در محله کرخ برپا می کرد. این مجالس پذیرای همه اهل دانش و طالبان علم بود اعتبار اجتماعی شیخ تا بدان جا بود که امیر عضدالدوله دیلمی جهت ملاقات ایشان به منزلش می رفت و در مجالس درس و بحث وی شرکت می کرد و پیوسته ملازمتش می نمود. سلطان عضدالدوله هر روز ده من نان و پنج من گوشت برای مجلس او مقرر داشت. (خوانمدر، ۱۳۳۹: ۳۰۹) شریف مرتضی نیز دارای خانه هایی بود که محل درس بحث بود دارای کتابخانه ای نفیسی بوده است (ابن اثیر، ۱۳۸۳: ۲۰۸). خانه ی شیخ طوسی نیز مکانی دیگر برای کسب علم دانش بود خانه ی شیخ طوسی روی شاگردان و مریدانش باز بود (تنکابنی، بی تا: ۱۴۱۴) دارالعلم ها، مساجد و منازل از مراکزی بودند که حیات علمی شیعیان این عصر از

طریق آنها دنبال گردید و پادشاهان آل بویه در تقویت آن کوشش کردند. آنها به این نتیجه رسیدند که حمایت از این مراکز، توانمندی و قدرت علمی خاصی را برایشان به همراه دارد که می‌توانند با مجهز شدن به آن در برابر جریان‌های فکری رقیب و ریشه‌دار، موقعیت شیعیان تازه به صحنه آمده را ارتقاء بخشند و همچنین موجودیت خود را در برابر دولت‌های شیعه همسایه حفظ نمایند. دارالعلمها علاوه بر داشتن منابع، کارکرد تعلیمی هم داشتند.

۴- بکارگیری تحقیق، مباحثه و مناظره در آموزش کلام

تشکیل مجالس مباحثه و مناظره در دوره‌های مختلف اسلامی و در مکان‌های مختلف کم و بیش رواج داشته است و فراز و فرود آن به میزان آزادی در جامعه و سیاست امیران بستگی داشته است. امیران و وزیران آل بویه چون بسیاری دیگر از امیران به تشکیل مجالس می‌پرداختند. معمولاً امیران، جلسات مناظره و مباحث را بر مجالس اشراف ترجیح می‌دادند. (ابن جوزی، ۱۴۱۲ق: ۱۱۵/۷) در این زمان منطق به عنوان میزان و ترازویی در جهت سنجش کلام و تشخیص حق از باطل مطرح می‌شد. شیعیان در شرایطی قرن چهارم را تجربه نمودند که رگه‌هایی از این تعقل‌گرایی را در کارنامه عملی خود داشتند. امامان سرآمد شیعه از جمله امام محمد باقر(ع) و امام جعفر صادق(ع) درهای علم و حکمت را بر روی شیعیان گشوده بودند. (ضمیری، ۱۳۷۵: ۱۰۶) از اقدامات مهم متکلمان این دوره، تلاش در جهت اثبات اصول دین با استفاده از عقل و منطق و دلیل و برهان بود. آنان مجالس مباحثه و درس و مجالس مناظره را با حضور متفکران و فضیلاب عصر برگزار می‌کردند. محور موضوعی این جلسات، غیبت امام زمان(عج) بود. (مهرز، ۱۳۴۸: ۶۹)

گروه‌های مذهبی مختلف برای تحکیم مبانی اعتقادی خود و یا رفع شبهات (قزوینی رازی، ۱۳۵۸: ۴۰) به تشکیل مجالس مباحثه و مناظرات در مراکز علمی خود اقدام می‌کردند. مقدسی خود شاهد این جلسات مناظره بود. (مقدسی، ۱۳۶۱: ۲ / ۵۳۰) گاهی مناظرات دینی در دربار پادشاهان آل بویه اتفاق می‌افتاد. امیران بویه اغلب مجالس مناظره در دربار خود تشکیل می‌دادند. این مناظرات میان متکلمان شیعه با سایر متکلمان سایر مذاهب دیگر بود و سعی می‌شد افراد هم‌تراز از نظر علمی در این مجالس حضور یابند.

موضوع مجالس پیرامون غیبت امامت و ویژگی های شخصی امام بود. (خوارزمی، ۱۳۶۲: ۴۲) رکن الدوله از طرفداران مجالس مناظره محسوب می شد. در دربار او مناظرانی با حضور شیخ صدوق و پیروان سایر ادیان یا ملحدان (منکران مبدأ و معاد) برگزار می گردید (شیخ صدوق، ۱۳۸۳: ۱/ ۱۷۱) در قصر عضدالدوله نیز سرایی برای دانشمندان و علما ترتیب یافته بود که آنها می توانستند مجالس درس و مناظره در حضور وی داشته باشند. (مسکویه رازی، ۱۳۷۶: ۴۸۱/۶) گاهی مساجد نیز از مراکز تشکیل مجالس مناظره بودند و اغلب متکلمان این عصر از مساجد خاص خود برای این امر استفاده می کردند. شیخ مفید در طی مناظرات خود در مسجدش به نام باب الریح به برطرف کردن شبهات متکلمان دیگر فرق اسلامی اقدام می نمود. (حجتی، ۱۳۹۳: ۳۸۳)، مسجد تاج الدین محمد کیسکی در ری از مراکز تجمع علما و سادات و انجام مناظره بود. (قزوینی رازی، ۱۳۵۸: ۳۴)

فهرست منابع

۱. ابن اثیر، عزالدین علی (۱۳۸۳) الکامل فی التاریخ (تاریخ بزرگ و کامل). ترجمه حمیدرضا آذیر ج ۱۰، ۱۱، ۱۲ و ۱۳. چاپ اول، تهران: انتشارات اساطیر.
۲. ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۸۹) اعتقادات، چاپ اول، قم: ناشر موسسه المام الهادی(ع).
۳. ابن شهر، آشوب (۱۴۲۶) معالم العلماء، منشورات مطبعه الحیدریه، چاپ نجف اشرف.
۴. ابن قفطی، علی بن یوسف (۱۳۷۱) تاریخ الحکماء. ترجمه مهین دخت دارائی. تهران: موسسه انتشارات دانشگاه تهران.
۵. ابن کثیر الدمشقی، ابوالفداء اسماعیل بن عمر (۱۴۰۷ق) البدایه و النهایه. ج ۱۲، ۱۱. بیروت: دارالفکر.
۶. ابن ندیم، محمد بن اسحاق (۱۳۶۱) الفهرست. مصحح محمدرضا تجدد. چاپ سوم. تهران: انتشارات امیر کبیر.
۷. القزوینی، علاء الدین سید امیر محمد (۱۳۷۱) الشیعه الامامیه و نشاه العلوم الاسلامیه، انتشارات الشریف الرضی.
۸. بغدادی ابومنصور عبد القاهر بن طاهر (۱۳۳۳ش) تاریخ مذاهب اسلام یا ترجمه الفرق بین الفرق ترجمه محمد جواد مشکور، تبریز: کتابفروشی حقیقت
۹. ترکمنی آذر، پروین (۱۳۸۹) دیلمیان در کستره تاریخ ایران. جلد ۳. تهران: سمت.
۱۰. تنکابنی، محمد میرزا (بی تا) قصص العلماء. تهران: کتابفروشی علمیه اسلامی.
۱۱. جبرئیلی، محمد صفر (۱۳۸۵) کلام شیعی؛ مراحل و ادوار تاریخی، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
۱۲. جعفری، محمد جعفر (۱۳۶۸) تاریخ المعتزله، تهران: نشر کتابخانه گنج دانش.
۱۳. جعفری، یعقوب (۱۳۷۹) مسلمانان در بستر تاریخ. تهران: دفتر نشر و فرهنگ اسلامی.
۱۴. جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۱) فلسفه الهی از منظر امام رضا، قم: نشر اسراء.

۱۵. حجتی، صادق (۱۳۹۳) تاریخ تمدن و فرهنگ ایران در عصر آل بویه، ج ۱. تهران: پارسه.
۱۶. حلبی، علی اصغر (۱۳۷۳) تاریخ علم کلام در ایران و جهان. تهران: اساطیر.
۱۷. حلبی، ابی منصور الحسن بن یوسف بن المطهر (ق ۱۴۲۲ یا ۱۳۶۵ ش) خلاصه الاقوال فی معرفه الرجال، التحقيق جواد القیوی. ناشر مکتبه اهل البيت (ع).
۱۸. حمودی، یاقوت (۱۳۸۱) معجم الادباء، جلد ۲،۴ ترجمه عبدالمحمد آیتی، تهران: سروش.
۱۹. خوارزمی، ابو عبدالله محمد بن احمد (۱۳۶۲) مفاتیح العلوم. ترجمه حسن خدیو جم، انتشارات علمی و فرهنگی چاپ دوم.
۲۰. خواندمیر، غیاث الدین بن همام (۱۳۳۹) حیب السیر. زیر نظر محمد دبیرسیاقی، ج ۲. چ ۲، تهران: خیام.
۲۱. دوانی، علی (۱۳۸۷) مفاخر السلام. ج ۳، تهران: انتشارات مرکز اسناد انقلاب اسلامی، چاپ دوم.
۲۲. ربانی گلپایگانی، علی (۱۳۷۷) فرق و مذاهب کلامی، قم: مرکز جهانی علوم اسلامی، چاپ اول.
۲۳. سبحانی شیرازی، جعفر (۱۳۸۲) مدخل مسایل جدید در علم کلام. ج ۱، قم، ایران، ناشر موسسه امام صادق (ع).
۲۴. سیاهپوش، سید ابوتراب (۱۳۹۰) بیت الحکمه و نقش آن در تحول علوم و پیشرفت تمدن اسلامی، ج ۱. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
۲۵. شبلی، احمد (۱۳۷۰) تاریخ آموزش در اسلام. ترجمه محمدحسین ساکت. چاپ دوم، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
۲۶. شوشتري قاضي، نورالله (۱۳۶۳) مجالس المومنين، ج ۳ و ۵. تصحيح و تعليقات ابراهيم عرب پور و ديگران. مشهد: آستان قدس رضوی.
۲۷. صفا ذبیح الله (۱۳۷۸) تاریخ ادبیات جلد ۱ تهران: انتشارات فردوس.

۲۸. صفائی، سید احمد (۱۳۷۴) علم کلام، تهران: موسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، چاپ ششم.
۲۹. ضمیری، محمدعلی (۱۳۷۵) تاریخ آموزش و پرورش ایران و اسلام، شیراز: انتشارات رهگشا.
۳۰. طوسی، محمدبن حسن (۱۳۶۳) المبسوط فی فقه الامامیه، نشر: طهران: المکتب المرتضویه.
۳۱. عش، یوسف (۱۳۷۲) کتابخانه های عمومی و نیمه عمومی عربی در قرون وسطی، ترجمه اسدالله علوی. ج ۱، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
۳۲. علم الهدی، سید مرتضی (۱۳۷۸) امامت و غیبت از دیدگاه علم کلام، مترجم، واحد تحقیقات مسجد مقدس جمکران، قم: انتشارات تحقیقات و نشر معارف اهل بیت (ع).
۳۳. فاضل، محمود (۱۳۶۲) معتزله، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
۳۴. فرامرز قراملکی، احد (۱۳۷۸) هندسه معرفتی کلام جدید، تهران: مؤسسه فرهنگی دانش و اندیشه معاصر.
۳۵. فدایی عراقی، غلامرضا (۱۳۸۳) حیات علمی در عهد آل بویه. تهران: موسسه انتشارات دانشگاه تهران.
۳۶. قزوینی رازی، نصیر الدین ابوالرشید عبدالجلیل (۱۳۵۸) النقص: بعضی مطالب النواصب فی نقض بعضی فضائح الروافض، تصحیح جلال الدین محدث. ج ۲، تهران: انجمن آثار ملی.
۳۷. کاهن، کلود (۱۳۹۷) بویه‌یان. ترجمه یعقوب آژند، انتشارات مولی.
۳۸. کبیر، مغیزالله (۱۳۶۲) ماهیگیران تاجدار. مترجم، مهری افشار، تهران: انتشارات زرین.
۳۹. کرمر، جوئل (۱۳۷۵) احیای فرهنگی در عهد آل بویه. ترجمه محمد سعید حنائی کاشانی. ج ۱. تهران مرکز نشر دانشگاهی.
۴۰. کش، ابی عمرو محمد بن عمر (۱۳۱۷ق) معرفة اخبار الرجال، بمبئی، المطبعة المصطفویة.

۴۱. کریمی زنجانی (۱۳۸۵) دارالعلم های شیعی و نوزایی فرهنگی در اسلام. تهران: انتشارات اطلاعات، چاپ ششم.
۴۲. کلینی محمد بن یعقوب (۱۴۰۴ق یا ۱۳۴۸ش) کافی ترجمه سید جواد، مصطفوی تهران علمیه اسلامی، جلد ۱ و ۲.
۴۳. مادلونگ، ویلفرد (۱۳۸۱) مکتبها و فرقه های اسلامی در سده های میانه ترجمه جواد قاسمی، مشهد آستان قدس رضوی.
۴۴. متز، آدام (۱۳۶۲) تمدن اسلامی در قرن چهارم هجری. ترجمه علیرضا ذکاوتی قراگزلو
۴۵. مجتهدی و دیگران، کریم (۱۳۷۹) مدارس و دانشگاههای اسلامی و عربی در قرون وسطی چ. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
۴۶. مدرس خیابانی. میزا محمدعلی (۱۳۶۹). ریحانه الادب. ج ۱، ۲، ۳، ۴ و ۳. تبریز: شفق.
۴۷. مسکویه رازی، ابوعلی (۱۳۷۶) تجارب الامم و تعاقب الهمم. ترجمه علینقی منزوی، ج ۱، ۵، ۶، چ ۱. تهران: توس.
۴۸. محسن، نجاح (۱۳۸۵) اندیشه سیاسی، معتزله ترجمه باقر صدری، نیا، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
۴۹. مطهری، مرتضی (۱۳۷۹) آشنایی با علوم اسلامی، (مشهد، بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی، چاپ سوم.
۵۰. مظفر، محمدحسین (۱۳۶۸) تاریخ شیعه. ترجمه سیمحمدباقر حجتی، چاپ و نشر فرهنگ اسلامی.
۵۱. مقدسی، محمد بن احمد (۱۳۶۱) احسن التفاسیم فی معرفه الاقالیم ترجمه علینقی منزوی ج ۱ و ۲ ج ۲. چاپ شرکت مؤلفان و مترجمان.
۵۲. مکدرموت، مارتین (۱۹۹۳) اندیشه های کلامی شیخ مفید. مترجم احمد آرام. تهران: موسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
۵۳. مکی سباعی، محمد (۱۳۷۳) نفس کتابخانه های مساجد در فرهنگ و تمدن اسلامی ترجمه محمد سور و محمد جواد مهدی جا مشهد آستان قدس رضوی.

۵۴. مهراز، حمت الله (۱۳۴۸) بزرگان شیراز ج ۱، تهران: انجمن آثار ملی.
۵۵. مدرسی طباطبایی، سید حسین (۱۳۸۶) مکتب در فرایند تکامل، ترجمه هاشم ایزدپناه تهران: انتشارات کویر، چاپ سوم،
۵۶. موسوی جاجرمی، سیدمرتضی (۱۳۸۸) نقش فقها و متکلمین قرن چهارم هجری در گسترش تشیع در ایران. نشریه: پژوهش نامه تاریخ، سال: ۱۳۸۸، دوره: ۴ شماره: ۱۴، صفحات: ۱۵۵-۲۰۰
۵۷. نجاشی، ابوالعباس احمد بن علی بن احمد، (۱۴۰۷ق) رجال، جلد ۲، تحقیق آیت الله شبیرزنجانی، قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
۵۸. نعمان، محمد بن محمد (۱۴۱۳) الارشاد، ترجمه سیدهاشم رسولی محلاتی، تهران: علمیه اسلامی
۵۹. نعمان، محمد بن ابراهیم (۱۳۶۳) غیبت نعمانی. محقق محمد جواد غفاری، تهران: نشر صدوق.
۶۰. نعمه، عبدالله (۱۳۶۷) فلاسفه شیعه، مترجم: سیدجعفر غضبان، تهران: سازمان انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی
۶۱. هالم، هاینس (۱۳۸۴) تشیع ترجمه محمد تقی، اکبری، قم، ادیان.
۶۲. یوسفی فر، شهرام (۱۳۹۰) شهر و روستا در سده های میانه تاریخ ایران و چ ۱. تهران: پژوهشگاه علوم انسان و مطالعات فرهنگی.